

УДК 323.28

Побочий І. А.*Доктор політичних наук, завідувач кафедри філософії та політології
Національної металургійної академії України*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ТА НЕНАСИЛЬНИЦЬКИХ МЕТОДІВ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ

Досвід політичної боротьби в історичній ретроспективі свідчить про різноманітний характер цього феномена. Це дає змогу виокремити насильницькі та ненасильницькі методи розв'язання політичних конфліктів, довести, що тероризм є крайнім, найбільш жорстким методом насильницької політичної боротьби. Сучасні глобалізаційні процеси спонукають ненасильство, яке поступово набуває статусу дієвих методів політичної боротьби.

Ключові слова: *насильницькі та ненасильницькі методи політичної боротьби; політичний тероризм; політичний конфлікт; процеси глобалізації.*

Постановка проблеми. Впродовж століть людство надавало перевагу насильницьким методам політичної боротьби. Про це свідчать численні війни та революції, які супроводжувались великими жертвами та стражданнями. Сучасні цивілізаційні процеси спонукали розвиток ненасильницьких форм боротьби, які набули статусу стратегії та ефективної техніки політичної боротьби, способу вирішення конфліктів, тактики посередництва. Все це свідчить про відкриття нової епохи, коли суспільна справедливість поєднується виключно з ненасильницькими методами вирішення різних суперечностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досвід значної кількості успішних ненасильницьких дій показує виняткову потужність цих методів боротьби. Як свідчить сьогодні, ненасильницькі методи активно формують й міжнародні політичні реалії.

Методи політичної боротьби також можуть бути підставою її типологізації. Тобто її типи можуть бути виділені в залежності від того, які методи використовують супротивники по відношенню один до одного. Цей варіант типологізації уявляється як множинність варіантів, оскільки

існує не один, а декілька критеріїв для розрізнення самих методів боротьби. Вони можуть, наприклад, розрізнятися за характером засобів, за характером предметних, інституційних і знакових форм діяльності, які застосовують супротивники в ході та в цілях боротьби.

При такому підході може бути виділена політична боротьба, яка ведеться з використанням суто політичних засобів (політичних і політично-правових нормативів і процедур, можливих в межах діючої політичної системи і які складають її компоненти), і засобів неполітичних, а саме: — економічних засобів, якими володіють супротивники і які вони використовують не в економічних цілях, а в цілях політичної боротьби. Прикладами таких засобів є націоналізація або її загроза, економічна блокада, збільшення або зменшення мита, надання або припинення економічної допомоги, локаут, страйк; — ідеологічних, пов'язаних з використанням засобів пропаганди, інформації та масової комунікації для прямого або непрямого (наприклад, через суспільну думку) впливу на супротивника; — військових засобів, пов'язаних з застосуванням збройних сил, перш за все, армії, а також законів військового часу; — релігійних засобів, «золотий час» яких знаходиться, безперечно, в минулому, коли інтердикт, наприклад був досить дієвим засобом боротьби понтифіків проти світських правителів.

Зазначимо, що характер засобів, які використовуються в політичній боротьбі, зовсім не обов'язково співпадає з характером проблем, які через неї вирішуються. Власне політична боротьба настільки дозволяє використання економічних засобів (наприклад, страйки), наскільки й політична боротьба, яка ведеться з приводу чисто економічних питань, дозволяє застосування власне політичних засобів.

Зазначимо, що учасники реальних політичних зіткнень рідко обмежуються засобами якого-небудь одного порядку, хоча в конкретних ситуаціях один із них має перевагу майже завжди. Так, в ході очолюваного Шарлем де Голлем перевороту у Франції, який покінчив з Четвертою республікою, використовувались переважно політичні засоби. Військові засоби фігурували скоріш в якості загрози їх застосування. Не вирішальну роль відігравали і економічні засоби (національний страйк і масовий вивіз капіталу за кордон, якщо мати на увазі різні супротивні сили). В перевороті в Чилі 1973 року вирішальними були саме військові засоби. В державному перевороті в СРСР, відстороненні від влади президента М. С. Горбачова ГКЧП застосовувало також силові засоби. А прихід до влади Єльцина в серпні 1991 року здійснювався переважно політичними засобами, хоча військові засоби були присутні, але вони були скоріш балансом

між законною владою та ГКЧП і майже не застосовувались. Зазначимо, що учасники політичної боротьби зовсім не обов'язково користуються одно порядковими засобами, що пояснюється і різними для кожного з супротивників міркуваннями про ситуативну доцільність, і різною для них доступністю тих або інших засобів, серед яких, наприклад, є й такі, застосування яких складає виключно прерогативу держави.

В основі класифікації методів боротьби лежить також характер впливу супротивників один на одного. За цією ознакою методи політичної боротьби поділяють на насильницькі та ненасильницькі. При цьому звертаємо увагу на те, що сам термін «ненасильницькі» виглядає у сполученні з терміном «політична боротьба» дещо незвично. Але таке словосполучення може бути виправданим, враховуючи, що не в кожному протиборстві досягнення супротивниками своїх цілей супроводжується їх діями, спрямованими на послаблення політичного потенціалу один одного, і тим більше, діями, спрямованими на знищення один одного в політичному або фізичному розумінні. Наслідки голосування в парламенті, наприклад, які означають поразку певної партії або політичної сили, зовсім не обов'язково суттєво позначаються на її загальному рейтингу в суспільстві. Таке тим більше не відбувається, коли боротьба завершується або призупиняється через компроміс. Політичну боротьбу такого типу є доцільним позначити як боротьбу, яка ведеться ненасильницькими методами. На відміну від неї боротьба, яка ведеться насильницькими методами, обов'язково передбачає (як мінімум на рівні цілей) завдання супротивниками один одному більш або менш суттєвих політичних втрат, крайнім випадком якого є знищення супротивника як політичної сили (розпуск партії, її заборона тощо) або його фізичне знищення.

Конкретні насильницькі засоби та методи боротьби, як і ненасильницькі, надзвичайно різноманітні. Кожний з них має свої, лише йому властиві особливості та специфіку застосування. Розглянемо один з них — терор, що є найбільш крайнім, найбільш жорстким методом насильницької політичної боротьби. Йому властива, по-перше, превентивність насильницьких заходів, тобто є такі заходи, які торкаються не лише актуальних, але й потенційних супротивників, чії об'єктивні інтереси та об'єктивний стан у суспільстві розглядаються суб'єктом терору як потенційно небезпечні в тому розумінні, що здатні за певних умов подальшого розвитку подій, вигаданих або ж очікуваних даним суб'єктом, продукувати ворожі для нього цілі та дії. Наприклад, у істориків і нині немає будь-яких серйозних підстав вважати, що реально існувала змова проти царя Івана Грозного з боку його брата князя

Володимира, але саме його становище, як найбільш природної альтернативної для царя фігури, не могло не акумулювати навколо нього невдоволення опричиною і тому справжні наміри і вчинки не мали для Івана IV особливого значення. Князь загинув не за те, що він зробив, а за те, що міг зробити. Такі ж «противники по можливості» були записані в проскрипції Сулли. Саме їх, головним чином, мав на увазі і знаменитий декрет про «підозрілих» Великої французької революції.

Для терору властивим є також опосередкований характер насилля, насилля стосовно не самого противника (яке або в даний момент неможливе, або розглядається суб'єктом терору з якихось причин як недоцільне), а стосовно осіб, так чи інакше пов'язаних з ним, його родичів, друзів, союзників, однодумців. Такі репресивні дії мають на меті вплив на поведінку дійсного противника, паралізувати його ворожі дії, заставити його відмовитись від продовження боротьби на не вигідних для нього умовах. Найбільш розповсюдженим методом тут є захоплення заручників, доля яких стає залежною від дій противника. Цікавим прикладом опосередкованих репресій може бути також промова Сулли перед сенатом під акомпанемент криків воїнів-маріанців, яких убивали поблизу. І хоча диктатор запевнив сенаторів у їхній безпеці, мало хто з них повірив його словам. Паралізуюча атмосфера жаху і невпевненості за власну долю була створена [5, с. 144].

Опосередкованість терору проявляється і в тих випадках, коли його об'єктом є кількісно велика соціальна група або політична організація. Вибіркові репресії проти окремих представників групи мають на увазі всю групу. При цьому, чим більш випадковим і довільним є вибір конкретних жертв, чим менш прогнозована спрямованість терору, тим більш він є ефективним, тим сильніше вплітається страх у вчинки, висловлювання і навіть у спосіб мислення всієї групи, створюючи перешкоди для її консолідації та мобілізації сил. «Організоване панування страху завжди творило чудеса, — пише Стефан Цвейг, характеризуючи терористичні методи здійснення кальвіністської влади в Женеві, — ... Такий завжди дієвий терор з необхідністю повинен зруйнувати внутрішню гідність і силу особистості і маси. Коли кожний громадянин в державі зобов'язаний постійно бути готовим до обшуку, до осудження, коли він постійно відчуває невидимі погляди шпигунів, які фіксують будь-яку його дію, будь-яке слово, ... тоді поступово слабшають нерви, виникає масовий страх, який охоплює навіть наймужніших. Будь-яка воля та самоствердження повинні в решті решт слабшати в такій безнадійній боротьбі» [7, с. 43].

Терор супроводжує не лише особлива соціально-психологічна атмосфера страху, відображена, до речі, і в етимології цього слова (від лат. *Terror*—страх, жах), але й особлива політико-правова ситуація. Суб'єкт терору або ж зовсім відкидає будь-які нормативи, що обмежують його дії, або ж опирається на унікальне законодавство, яке санкціонує свавілля і підіймає підозру в ранг доведеної провини. Про один з таких законів пише і Монтеск'є: «В Римі існував закон про зневажання величності, спрямований проти тих, хто чинив замах на римський народ. Тиберій скористався ним і став застосовувати його не до тих, проти кого він був виданий, а до всіх, кого йому указувала його ненависть і недовір'я» [3, с. 106–107]. До цього можна віднести і знаменитий преріальський закон 1794 року, в якому склад злочинів був сформульований настільки туманно, що, за висловом Ж. Жореса, «...у Франції не було людини, якій би не загрожував закон від 22 преріалю» [1, с. 432]. Таким був і закон Луція Валерія Фланка, який, по суті, надав право Суллі позбавляти життя будь-якого римського громадянина.

Специфіка терору пояснює, чому він використовується далеко не в усіх різновидах політичної боротьби. Опосередкованість і превентивність насильницьких дій, які допускаються і передбачаються терором, робить його методом, перш за все, уявної боротьби, але лише тих її форм, які тісно переплітаються з дійсною, при цьому, як правило, вкрай загостреною політичною боротьбою. Ці форми зазвичай навмисно ініціюються одним або й обома учасниками дійсної боротьби з метою зміцнення своїх позицій та ослаблення позицій противника. Про це свідчить практика використання терору і в часи громадянських воєн в Стародавньому Римі, і в часи перших римських імператорів, і в часи опричнини Івана Грозного, і в часи Великої французької революції, і в трагічні періоди радянської історії. Відсутність у терору будь-яких політико-правових нормативів пояснюється тим, що він завжди присутній лише в політичній боротьбі, що виходить за межі існуючої політичної системи, яка має за мету її трансформацію, або в боротьбі, яка ведеться в умовах несталі політичної системи або такої, що знаходиться в кризовому стані. Стабільна політична система, що має стійкі нормативи політичної діяльності, виключає терор з політичної практики і—через державу—кладає край актам тероризму, які загрожують стабільності наявної політичної та соціальної цілісності.

Досить детальний розгляд одного з мотивів політичної боротьби мав мету довести, що кожен з них може бути об'єктом самостійного і цікавого дослідження. Можливо і в даній роботі методам дослідження

треба було приділити більше уваги, не обмежуючись лише їх розглядом у зв'язку з проблемою типологізації політичної боротьби. По суті справи, динаміка політичної боротьби показує не лише динаміку цілей боротьби, але й динаміку її методів, за допомогою яких ці цілі досягаються. Вибір і наступна корекція перших завжди супроводжується вибором і подальшою корекцією других.

Ця проблема залишається поза аналізом, і щоб надолужити прогалину, спробуємо розібратись в одному з її аспектів, а саме—в аспекті вибору суб'єктами методів боротьби. Зрозуміло, що на практиці завжди йдеться про сукупність ситуативно-конкретних, до того ж мінливих, факторів, які зумовлюють вибір методів боротьби. Судження з приводу множинності обставин, які впливають на постановку цілей боротьби, цілком стосуються і даного випадку. Але все те, що є інваріантним, не залежним від конкретних умов та перипетій протиборства,—це тісна прив'язаність методів боротьби до її цілей, підпорядкованість перших другим. Головною детермінантою у виборі засобів завжди і скрізь є їх ефективність в розумінні реалізації цілей. Іншими словами, головним критерієм вибору методів боротьби є їх доцільність. Як пише М. Осовська, «відмова рахуватись у боротьбі з будь-якими міркуваннями, окрім міркувань ефективності, завжди визнавалась характерною рисою політиків, які, за загальним переконанням, не гребують ніякими засобами заради досягнення мети» [4, с. 505]. Хоча ці слова здаються дещо образливими для людей, які займаються політикою, вони в цілому вірно відображують суть справи. Н. Макіавеллі лише тому і зміг стати справжнім фундатором політичної науки, ризикнувши зняти з політичної діяльності замаскований її справжній зміст, а саме—релігійні, моральні та інші нашарування, ризикнувши відокремити справжні мотиви, які знаходяться в основі вибору політичних цілей і засобів політики, від механізмів, що покликані «облагородити» ці мотиви або приховати їх від супротивників. «Дійсно, помічає К. Долгов,—погляди Макіавеллі докорінно розходились з загально визнаними моральними максимами. Бо всі і завжди радили бути добродіями щодо інших, незалежно від того, як вони самі, і ті, кому вони радили, поводитися в дійсності. Макіавеллі зриває весь цей прогнилий феодально-церковний камуфляж, який приховував недобрі справи світських володарів та духовних владик і, виходячи з того, що коїться в самому житті, радить володарю «навчитись вмінню бути не добродієм», щоб при необхідності застосовувати це вміння на користь самому собі і своїй державі, щоб не занепасти себе і державу» [2, с. 23].

Основу політичної боротьби складає суперечність об'єктивних політичних інтересів її учасників або ж соціальних сил, які вони представляють. Визначаючи інтереси, як спрямованість дій суб'єктів по задоволенню своїх потреб, ми повинні визнати тісний зв'язок цілей і методів боротьби, те, що і перше, і друге є компонентами тієї форми, яка органічно доповнює одна одну і суперечливі інтереси якої з'являються в живому протиборстві, визначаючи його логіку та позиції його учасників. Тобто доцільність як основний критерій вибору методів боротьби споконвічно закладена в її природі, і заперечувати це означало б заперечувати обумовленість політичної боротьби з боку об'єктивних інтересів її учасників.

Апологія доцільності, як основного критерію вибору методів політичної боротьби, може здаватись не цілком доречною, до того ж в сенсі не лише оціночному, але й у невідповідності багатьом епізодам політичної історії та очевидним тенденціям політичного розвитку. Так, Й. Хейзінга в своїй книзі «Осінь середньовіччя» наводить численні приклади явної недоцільності поведінки політичних супротивників, що була спричинена привнесенням у сферу політики ідеалів рицарської моралі [6, с. 101–116]. Про те, що рицарський звичай, який забороняв, зокрема, знищення беззбройного супротивника, перешкоджав використанню найбільш ефективних, як здавалось, засобів боротьби, пише також М. Осовська [4, с. 81–109]. Незаперечним є і те, що в політичному житті більшості сучасних країн також існують потужні фактори, які утримують суб'єктів протиборства від використання деяких радикальних методів боротьби (наприклад, політичних убивств) навіть тоді, коли вони, на їх думку, є найбільш швидкими засобами досягнення мети.

Немає сумнівів у тому, що існують і завжди існували моральні, правові, релігійні нормативи, які створювали певні кордони при виборі методів боротьби. Але все це зовсім не означає обмеження диктату доцільності, якщо останню розуміти не як абстрактну, а як конкретну доцільність. Політичні інтереси супротивників дійсно представляють собою спрямованість їх дій по задоволенню політичних потреб, але спрямованість, яка визначається наявною політичною системою. Якщо ця система містить у собі відомі нормативи, які регулюють політичну діяльність, дозволяють одні її методи і забороняють інші (а такі нормативи є в будь-якій стабільній політичній системі), то доцільність, як єдність цілей і методів, яка базується на їх об'єктивних політичних інтересах, повинна сприйматись не як абстрактний вибір суб'єктом потрібних йому методів серед всіх йому відомих, а як вибір лише серед тих, які дозволяються існуючою політичною системою. Якщо така система (як це було, напри-

клад, в Середні віки) включала в себе і релігійно-моральні нормативи, то «незрозуміла» поведінка рицарів, які відмовлялися добивати беззбройного супротивника, стає цілком зрозумілою. Інша б поведінка, стаючи масовою, розглядалася б, як замах на систему, як підрив пануючих в ній норм і інститутів, в чому супротивники, про яких говорилось, об'єктивно не були зацікавлені. Доцільність більш високого рівня підкоряла собі тимчасову вигідність.

В політичній боротьбі, яка виходить за межі політичної системи, доцільність також повинна бути зрозумілою і, як правило, дійсно усвідомлюється супротивниками ширше утилітарної ситуативної ефективності. Політична боротьба завжди відбувається у певному соціальному контексті. Завжди є важливий соціально-культурний осередок конфлікту, з яким змушені рахуватися його учасники. Пануючі в цьому осередку уявлення про припустимість або неприпустимість тих або інших методів боротьби є тією величиною, нехтування якою стає справою об'єктивно не вигідною для суб'єкта, що бере участь в довгостроковому протиборстві, навіть якщо він ніяк не розділяє цих уявлень. Ігнорування ними, яке дозволяє йому здобути перемогу в окремому раунді боротьби, суттєво знижує, як правило, його шанси в подальшому протиборстві і, скорочуючи його потенційну базу, відштовхуючи від нього можливих союзників, налаштовуючи проти нього суспільну думку тощо, значно знижують ймовірність його кінцевої перемоги. Об'єктивно не вигідною справою для сил, які розраховують на досягнення масштабних політичних цілей, стає, наприклад, в сучасному світі той терор, який виключений сьогодні з практики більшості груп і організацій, в тому числі і тих, що не визнають правомірності та правочинності політичної системи, в якій вони діють. Неодноразові виступи, наприклад, палестинських лідерів, де вони публічно відхрещувались від тероризму, виглядали в цьому плані симптоматичними, і подальший розвиток подій щоразу залишав обидві конфліктуючі сторони без виграшу.

Взагалі, нині ми є свідками масштабних, якісних змін у світі, які призводять до гуманізації методів політичної боротьби, суттєвого пом'якшення засобів, що в ній використовуються. Слід зазначити, що питання забезпечення прав і свобод громадян і окремих соціальних груп, в тому числі і політичних прав і свобод, стає сьогодні одним з фундаментальних питань міжнародної політики і внутрішньополітичного розвитку багатьох країн. Гарантії, пов'язані з захистом таких прав, розглядаються більшістю людей в якості безумовних, наріжних норм політичного життя. В цивілізованих країнах такі норми кодифіковані і

підтримуються діяльністю держави, що в загальному і цілому знижує ймовірність найбільш насильницьких форм політичної боротьби, зокрема, і тероризму.

Використання ненасильницьких дій є ефективною політичною технологією, що впливає на демократизацію суспільства, сприяє вирішенню політичних конфліктів різного рівня (національних, регіональних та міжнародних). На це вказує постійне зростання масштабів та кількості застосування ненасильницьких дій, які найбільш яскраво почали проявлятися після Другої світової війни.

Початковою основною метою таких дій було розширення прав людини, а з часом їх цілі розширились: вони стали проводитись для повалення недемократичних режимів (оксамитові революції) та задля вирішення глобальних проблем сучасності. Успішність оксамитових революцій була обумовлена тим, що у ході їх проведення відбувалась корінна реорганізація державних органів, а після їх завершення головним завданням було забезпечення прав і свобод громадян.

З усього цього слід констатувати не перспективність і великі витрати від застосування методів насильницької боротьби за владу.

Ненасильницька політична боротьба має, таким чином, низку безумовних переваг перед насильством і збройною боротьбою. А саме: — впливає безпосередньо на джерела сили влади, а не опосередковано як у випадку з насильством. Це більш прямий і, зазвичай, більш швидкий шлях до влади. — позбавляє, значною мірою, еліту і уряд їх переваг в сфері насильства і збройного протистояння. Більш того, ця їх перевага може стати для них недоліком. — вона більш природна для суспільства, де люди не мають досвіду збройної боротьби і насильницьких дій, а досвід кооперації та координації своїх дій, спільної праці та взаємопідтримки є у більшій частини населення. Особливо, якщо є досвід економічної ненасильницької боротьби у вигляді страйків, демонстрацій і пікетів. — в цілому, суспільство має менше жертв, як людських, так і матеріальних і моральних. — вона є компромісом між легалізацією насильства і повною відмовою від нього. Тим самим, певною мірою знімається протиріччя, між внутрішнім неприйняттям насильства і вимогами до учасників ненасильницьких дій, які важко виконати.

Висновок. Визначальними чинниками застосування ненасильницьких дій стають процеси глобалізації, зростання взаємозалежності країн світу та дії міжнародної спільноти. На сучасному етапі ненасильство поступово проникає до складу поширеної нині парадигми дієвих засобів політичної боротьби.

Список використаних джерел:

1. Вятр Е. Социология политических отношений [Текст] / Е. Вятр. — М.: Прогресс, 1991. — 462 с.
2. Долгов К. Гуманизм. Возрождение и политическая философия Николо Макиавелли / К. Долгов // Макиавелли Н. Избранные сочинения. — М.: Худож. лит-ра, 1986. — С. 3–128.
3. Монтескье Ш. Избранные произведения [Текст] / Ш. Монтескье. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1955. — 520 с.
4. Оссовская М. Рыцарь и буржуа. Исследование по истории морали [Текст] / М. Оссовская. — М.: Прогресс, 1987. — 528 с.
5. Плутарх. Сравнительные жизнеописания [Текст] / Плутарх. В 3-х т. Т. II. — М.: Изд-во АН СССР, 1983. — 548 с.
6. Хейзинга И. Осень средневековья [Текст] / И. хейзинга. — М.: Прогресс, 1995. — 416 с.
7. Цвейг С. Совесть против насилия: Каstellio против Кальвина [Текст] / С. Цвейг. — М.: Худож. лит-ра, 1983. — 123 с.

Стаття надійшла до редакції 19.06.2014 р.

Побочий И. А. Теоретические основы насильственных и ненасильственных методов политической борьбы

Опыт политической борьбы в исторической ретроспективе свидетельствует о разнообразном характере этого феномена. Это позволяет выделить насильственные и ненасильственные методы решения политических конфликтов, доказать, что терроризм является крайней, наиболее жестким методом насильственной политической борьбы. Современные глобализационные процессы побуждают ненасилие, которое постепенно приобретает статус действенных методов политической борьбы. Ключевые слова: *насильственные и ненасильственные методы политической борьбы; политический терроризм; политический конфликт; процессы глобализации.*

Pobochiy I. A. Theoretical Foundations of violent and non-violent methods of political struggle

Experience of political struggle in the historical perspective shows the diverse nature of this phenomenon. Contemporary globalization processes encourage non-violence, which gradually acquired the status of effective methods of political struggle.

Keywords: *Violent and non-violent methods of political struggle; political terrorism; political conflict; processes of globalization.*